Подкур Р. Ю. "ПЕРЕДДЕНЬ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ НА ВІННИЧИНІ"
6 декабря 2005

На перший погляд, історію колективізації на Україні не можна розглядати як «білу пляму». За декілька десятиріч було написано велику кількість праць про колективний рух в СССР і на Україні зокрема. Всі вони мали одні і ті ж недоліки —давали однобічну картину колективізації, писали про величезні успіхи села, про кількість усуспільненої землі, зданого державі зерна, про союз робітників і селян.1 Але замовчували про масовий вивіз у табори, про голод 1932-1933 рр., про знищення сотень тисяч людей.
Тільки в останній час з'явились публікації, які відкрили нові сторінки історії 20-30-х років XX століття. Вчені почали осмислювати уроки масової колективізації. З'явились і перші роботи про голод 1932-1933 рр. на Україні. Це, в першу чергу, колективна праця «Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів», де опубліковано страшні документи, інструкції уряду, які призвели до масової загибелі мільйонів людей.

Не можна не згадати такої праці як «33-й голод: Народна Книга Меморіал», яка увібрала до себе сотні свідчень очевидців тих вже далеких страшних часів. Архівні документи та свідчення очевидців дають підставу стверджувати, що командно-адміністративний метод «воєнного комунізму», який застосовувався під час громадянської війни, з 1929 року перетворився на постійну систему державного управління. Вона характеризувалась примусовими хлібозаготівлями, забороною приватної торгівлі, картковою системою постачання, процесом експропріації селянських господарств, одержавленням колективних господарств.

Насильницька масова колективізація була засобом загальної перековки селянства (а згодом і інших соціальних груп), щоб в результаті отримати такий народ, який би не протидіяв прагненню Сталіна отримати в най коротші строки у своє розпорядження кузню сучасної зброї — важку промисловість.

Умовою цього процесу було відчуження трудящих від власності, в основі якого лежав акт насильної експропріації майна у заможної частини населення з подальшим розподілом його серед експропріаторів. «Вождь» був правий, коли порівнював колективізацію з революцією. Тільки потрібно відмітити, що це була тоталітарно-бюрократична революція, яка була проведена «зверху».2

На XV з'їзді ВКП(б) у 1927 році почали теоретично довод йти необхідність масової колективізації на селі. Необхідність, на думку уряду, полягала в аграрному переселенні села, в низьких врожаях, які не забезпечували потреб країни, поганій матеріально-технічній базі, засиллям куркульства на селі.3

На листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б) було окремо заслухано доповідь генерального секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора «Про сільське господарство на Україні і про роботу на селі». У прийнятій резолюції йшлося про необхідність здійснення суцільної колективізації степового району республіки «протягом найближчих років».4 Було створено комісію під головуванням Наркомзему СРСР Я. А. Яковлева, яка повинна була розробити рекомендації про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву. 5 січня 1930 року було видано постанову ЦК ВКП (б) про темпи колективізації сільського господарства.

Цією постановою Україну було віднесено до групи районів, де колективізацію планувалось завершити восени 1931 року або навесні 1932 року.5 Але партійний апарат, підпорядкованими режиму особистої влади, проводив більш радикальну політику. її втілено в інструктивному листі ЦК КП (б)У від 24 лютого 1930 року за підписом С. В. Косіора. Адресований місцевим парторганізаціям, він вимагає колективізувати степ за час весняної посівної компанії, а всю Україну — до осені 1930 року.6

Але проведення любої реформи передбачає підготовку економічної, політичної і соціальної бази. Чи були передумови для проведення масової колективізації на Вінниччині? Для цього розглянемо земельний стан селянства, економічний стан вже створених колективних господарств, податкову систему, яка діяла на Вінниччині.

Вінницька округа за адміністративним поділом включала в себе Вахнівський, Вінницький. Вороновицький, Дашівський, Жмеринський, Калинівський, Краснянський, Іллінецький, Липовецький, Літинський, Межирівський, Немирівський, Пиківський, Прилуцький, Ситковсцький, Тиврівський, Хмільникський райони.7

У 1925-1926 рр. округа була аграрно перенаселена — 0,75 десятин землі на душу населення або 3,5 десятини на двір.8

Загальна кількість оброблюваної землі складала 693,056 десятин. Площа засіву селянського користування була 304928 десятин.9

Малоземелля, черезсмужжя, велика відстань від села до виділених земельних ділянок — створювало перешкоди для розвитку селянських господарств. Крім того, проведення націоналізації землі з одного боку, і наявність на території округи відбудованого після громадянської війни і розвинутого під час нової економічної політики сільського господарства, яке виробляло товарне зерно для країни з другого, створювало труднощі для розвитку. Переважна форма землекористування була подвірна і складала 88,5% всієї оброблюваної землі, відрубно-хутірська форма — 5.16%, товариства мали у своєму користуванні 1,25% землі.10

Отже бачимо, що землекористування після жовтневих подій 1917 р. у переважній більшості подвірне. А більше як 5% відрубно-хутірської форми землекористування залишалось як відголосок столипінської реформи і, звичайно, не могли відігравати великої ролі у сільському господарстві. Різного роду земельні товариства ще не набрали сили, тому в доповідях окружної земельної комісії за 1926 р. було зроблено висновок, що період пролетарського розподілу земель можна рахувати закінченим і в основній масі сільське населення вже освоїло отриману землю.11 І дійсно, це було так. Переділ землі вже відбувся, а нова економічна політика з принципом твердого податку і можливістю продати зерно по ринкових цінах дала матеріальну зацікавленість селянам. Це, звичайно, позначилось на врожаях. Пшениця, наприклад, у 1926 р. вже дала довоєнний врожай. Але після завершення процесу пролетарського поділу земельного фонду експлуататорів постало питання про упорядкування і облік всього земельного фонду, тобто складання межових карт. Крім того, перед початком колективізації потрібно знати кількість і якість земельного фонду, який знаходився у користуванні селянських господарств. Але селяни не сприйняли землевпорядкування. Вони зрозуміли проведення землеустрою як порівняльний переділ землі. Населення не було впевнене в справедливій оцінці якості землі, тому було тенденційне відношення до колишніх трудових земель. Селянство боялось втратити свої землі в порядку

заміни під час землевпорядкування. Земельні комісії рекомендували своїм представникам на місцях максимально враховувати інтереси малоземельної і безземельної бідноти: ділянки відводити в найбільш зручних місцях для них, не зупиняючись навіть перед створенням відрубних земель.12

Але, в той же час підкреслювалось, що відрубно-хутірська форма не повинна рекомендуватися для господарювання, і уповноважені земельних комісій повинні допомогти розібратись в формах землекористування. Найбільша увага в таких рекомендаціях приділялась перевагам колективного способу господарювання.13

Таким чином, процес землевпорядкування, який проходив на Вінниччині у кінці 20-х років, крім складання дійсної кількісної і якісної картини земельного фонду і форм землекористування, мав на меті провести підготовчі роботи до колективізації. Цей процес повинен був виявити соціальну базу колективізації і її ворогів.

Розглянемо тепер на якій економічній базі повинна була проходити масова колективізація. Близько 57% всіх селянських господарств мали від 1 до 2 десятин землі. 24% — 2-3 десятин, 11 % — від 3 до 4 десятин.

Тільки 1% господарств мали від 6 до 9 десятин землі. Майже 58% господарств не мали робочої худоби і реманенту, 44% селян не мали корів.14

При такому економічному становищі села масова колективізація могла дати результат тільки тоді, коли в колгоспах опиняться середняки, які мали робочу худобу, реманент для обробітку землі і насіння для засіву. А середняки вже брали участь в колективних господарствах, які були створені в середині 20-х р. (див. таблицю № 1).15

Отже, чим вища форма колективного господарювання, тим одноманітніше соціальний склад. Середняк переважно брав участь у тих формах господарювання, де слабше виявляються процеси усуспільнення, залишається простір для індивідуального господарювання, тобто у товариствах по спільному обробітку землі і артілях. Причини даного явища полягають: по-перше, оскільки економічний рівень середняка вищий, ніж у бідняків, у нього глибше укорінено звичку до самостійності у господарських справах; по-друге, колективізація — справа нова, тому середняк не хоче ризикувати всім своїм майном і, не усуспільнюючи всіх засобів виробництва, у такий спосіб страхує себе від непередбачених економічних наслідків; по-третє, в товариствах по спільному обробітку землі середняк, при розподілі наслідків господарювання, одержує платню за землю (оренда) і оплату за вироблені дні (принцип кооперативно-капіталістичний). У вищих формах господарювання оплата праці проводиться по «їдцях і трудоднях» (принцип соціалістичний).16

У 1927-1928 рр. спостерігається кількісний ріст якраз нижчих форм господарювання — артілей і товариств по спільному обробітку землі. Це було зв'язано з державною підтримкою колективних господарств кредитами, реманентом, машинами. Селян ще не заганяли у колективи, не заставляли усуспільнювати все до нитки. Крім того, не кожен селянин-середняк міг рентабельно обробити отриману землю.

Таким чином, найбільший кількісний ріст товариств по спільному обробітку землі спостерігається у 1927-1928 рр., коли найбільше себе проявили наслідки нової економічної політики.

ТСОЗи були найбільш сприятливою формою господарювання для середняків. Тут зберігалась економічна і майнова самостійність членів. Дякуючи цьому, середняки ставали знову основним виробником товарного хліба для держави.

Але не всі середняки були задоволенні роботою в ТСОЗах. Найбільша плинність особистого складу була в артілях і ТСОЗах. Основними причинами виходу були: бажання до індивідуального господарювання, небажання проводити земле влаштування, недисциплінованість.18 Але, не дивлячись на це, товариства по спільному обробітку землі об'єднували 63% всієї земельної площі, що знаходилась у колективному користуванні, або 2,6% від усієї землі, якою користуються селянські господарства.

Рівень усуспільнення в колективах, які створились під час нової економічної політики, теж залежав від господарювання: чим вища форма об'єднання, тим більший процент усуспільнення худоби.

Характерною рисою для рівня усуспільнення тяглової сили в ТСОЗах було те, що значна частина худоби була придбана за рахунок кредитів та розподілена між окремими членами.

Таким чином, немає усуспільнення власної худоби членів колективу, навіть державний кредит було використано для підтримки індивідуального господарства.20

Аналіз джерел надходження коштів, якими господарства, дає слідуючу картину: 75%, бюджет артілях і комунах — 38-39%.

Членські внески і державне майно відповідно ТСОЗах —9% і 15%.21

Таким чином, основним фінансуванням різних форм колективного господарювання були державні позики і кредити, які використовувались на придбання реманенту, робочої худоби, насіння. Як бачимо, економічне становище села і створених в кінці 20-х років колективних господарств було складним. Цей період ще зберігав альтернативний шлях розвитку сільського господарства — поєднання нижчих форм колективного господарювання та індивідуального розвитку селянських господарств при підтримці держави. Це дало б можливість надалі запобігти знищенню селянина-господаря, масового голоду та репресій. Але такий шлях не був придатний для командно-адміністративної системи з її режимом особистої влади, він не передбачав тотального контролю над селянством. Для цього шляху потрібен певний рівень демократії, який не сумісний з існуванням бюрократичної системи.

Велике значення для характеристики становища на селі має податок. Податкова система може стимулювати і гальмувати розвиток народного господарства. Командно-адміністративна система вміло користувалась цим засобом вилучення коштів у селян.

Як і раніше, основним джерелом виплати податків селянами було рільництво.

Великий відсоток селян виплачували податок за рахунок заробітків, бо відплачувалась нестача реманенту і робочої худоби. Особливо, це стосується незаможників, де 28% селян платило податок із заробітків.

Звичайно, при несплаті податків держава використовувала свій репресивний апарат для стягнення їх. Основними видами репресивних заходів були опис і продаж майна, стягнення податку через суд, засудження, накладання штрафу. Особливо часто застосовувались штрафи.23

Архівні матеріали дають можливість розглянути, також, процес перерозподілу податків у переддень колективізації (див. таб. 5).24

Як бачимо, командно-адміністративна система звільнила 37% господарств від податків взагалі, бо, по-перше, все одно бідняцькі господарства не мали чим платити їх, по-друге, незаможники мали стати соціальною базою колективізації.

Збільшення кількості господарств, які були оподатковані після спеціальної експертної оцінки з 0,4%, до 2%, було наслідком проголошення лозунгу боротьби з куркульством. В результаті 2% господарств виплачували майже четверту частину від усієї суми податків. Виручені гроші покривали ті збитки, які несла держава від звільнення 37% господарств.

Крім того, податкові органи проводили пошук нових куркульських господарств, щоб збільшити кількість надходження податків. Про це свідчить витяг з протоколу засідання президії окружного виконавчого комітету: «В час основного оподаткування було виявлено 1073 господарства, тобто лише 1,3% встановленого Раднаркомом контрольного відсотку і лише в процесі поглиблених перевірок було виявлено 1202 господарств в серпні-всрссні, 263 господарства у жовтні. 160 у листопаді, 1111 у грудні.

Тому лише на 1 січня було досягнуто відсотку, встановленого Раднаркомом. Разом з тим ще й на цей час є недобір у виявленні господарств у Вінницькому, Іллінецькому, Тиврівському, Турбівському, Хмільницькому районах».25 А взагалі, загальна сума стягненого податку з року в рік зростала: за 1925-1926 рр. селяни виплатили 1598378 карбованців, у 1926-1927 рр. — 1769876 карбованців, у 1928-1929 рр. - 1953239 крб.26

Крім основного податку існував ще такий процес як самообкладання. Ідея самообкладання не нова. Ще за царських часів селянські сходи самі вирішували скільки ще додатково здати податку, але гроші самообкладання йшли не в державну скарбницю, а на потреби самого села: на ремонт містків, упорядкування доріг, будівництво або ремонт шкіл і т. д. Селяни зразу ж бачили за що вони платять.

Сталін теж вирішив звернутися до старого методу вирішення соціальних проблем села, бо державних коштів невистачало. Але на загальних зборах розгорілась запекла боротьба. В повідомленнях, які надсилались у окружний комітет, давалась політична характеристика селянських зборів. Відзначалось, що на сходах різких виступів проти самообкладання не було. Село розділилось на дві групи: одна включала в себе бідняків і менш заможну частину середняків, друга — заможних селян. Заможні селяни виступали за зменшення розміру самообкладання і більш раціональне його використання, вносили пропозиції про обкладання також бідноти, бо «бідняк ледачий, не хоче господарювати, а держава все підтримує його, а з нього користі державі ніякої».

Біднота, в більшості, вела себе пасивно. В деяких селах бідняки, які звільнені від сільськогосподарського податку, не з'являлися на збори. В результаті пропозиція сільських Рад і

комітету незаможних селян про самообкладання у 25% від загального податку у сільських сходах не проходила. В середньому приймалась сума у 10-15 відсотків від загального сільськогосподарського податку.

В повідомленнях також відмічається, що комітет незаможних селян на своїх зборах активно виступав за самообкладання і ухвалював цілий ряд заходів, а на загальних зборах своїх пропозицій не захищав. Наприклад, в с. Монастирок на своїх зборах організація КНС ухвалила 25% самообкладання, а на загальному сході була внесена пропозиція 15%, яка була прийнята, г справа тут не в активності куркульства, а в селянському раціоналізмі.27

В одному із повідомлень, які надійшли до окружного комітету характеризувались виступи селян на зборах в с Ометинцях Ситковецького району: «Доносяться слухи, що нам червоноармійці говорять: розпочинайте діло громадяни, а ми допоможемо. Бачимо ми, чого хоче Радянська влада на бумазі, а чого на ділі. Люди незадоволень Це не самообкладання, а нове обкладання. Говорять нам, що для своїх потреб, а на ділі виходить не так. Нас обкладають, райони беруть гроші в свої руки і говорять, що будуть відраховувати відсоток. Та нащо нам той відсоток коли в нас містки несправні, пожежний обоз несправний, школа мала, немає кому настояти, щоб позбутися злодіїв та бандитів, той приходиться бідному народові розпочинати дію, як кажуть червоноармійці».28

Селяни хотіли позбутися цілого ряду соціальних проблем, але самообкладання виявилось тільки ще одним засобом для вилучення селянських грошей. Тому невдоволені селяни, зрозумівши це, прислуховувались до чуток, що червоноармійці закликають до непокори Радянській владі, яка використовує їх результати праці. Тільки по Вінницькій окрузі в рахунок самообкладання було вилучено в 1929 р. 506983 крб.29

Отже, командно-адміністративна система використовувала всі доступні засоби для вилучення потрібних для держави коштів, не зупиняючись навіть перед прямим пограбуванням селян, чим виявилась колективізація.

Для масової колективізації не було ні економічних, ні політичних передумов. Вона могла проходити тільки репресивними методами. Тільки впровадження нової економічної політики, яка дала б можливість зміцнення села і створила б селянина — виробника товарного зерна, могло дати очікуваний результат без людських жертв. Але це було невигідно системі, на чолі якої стояв вождь. Бо НЕП передбачає значний рівень демократизації суспільства. Система не могла потерпіти, щоб щось залишалось поза її увагою.

В результаті дій сталінського уряду було знищено селянина-господаря всього за декілька років, а проблеми, які виникли після цього, наша держава не в силі вирішити вже декілька десятиліть.

ЛІТЕРАТУРА

1. Данилов В. П. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства в СССР — М.,1957; Ивницкий Н. А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества, 1929-1932. — М., 1972; Чмыга А. Ф. Колхозное движение на Украине, 1917-1929: Очерки истории. — М., 1974.
2. Давыдов Ю. Н. Тоталитаризм и бюрократия // Драма обновления. — М., 1990.
3. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів конференції і пленумів ЦК. — К., 1980. — Т. 4, — С. 48-67.

4. Там же. — С. 344-350.
5. Там же. — С. 366-368.
6. Колективізація на Україні 1929-1933: 36. док. — К., 1992. — С. 153-154.
7. Державний архів Вінницької області. — Ф. 595. — Оп. 2. — Спр. 594. — Арк. 37.
8. Там же. — Спр. 596. — Арк. 95.
9. Там же. — Спр. 43. — Арк. 6.
10. Там же. — Арк. 8.
11. Там же. — Ф. 595. — Оп. 2. — Спр. 596. — Арк. 96.
12. Там же. — Арк. 102.
13. Там же. — Арк. 104.
14. Там же. — Ф. 130. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 9.
15. Там же. — Арк. 11.
16. Там же. — Арк. 13.
17. Там же. — Арк. 14.
18. Там же. — Арк. 47.
19. Там же. — Арк. 17.
20. Там же. — Арк. 22-23.
21. Там же. — Арк. 29.
22. Там же. — Ф. 595. — Оп. 2. — Спр. 594. — Арк. 85. 3в.
23. Там же. — Арк. 89.
24. Там же. — Спр. 67. — Арк. 15
25. Там же. — Арк. 16.
26. Там же. — Спр. 594. — Арк. 37; Там же. — Оп. 1. — Спр. 105. — Арк. 43.
27. Там же. — Арк. 32.
28. Там же. — Спр. 376. — Арк. 6.
29. Там же. — Спр. 105. — Арк. 75.